

Таранник А. О.,

заступник директора

з науково-методичної та навчальної роботи Інституту мистецтв
Київського університету імені Бориса Грінченка

ПРОБЛЕМИ ТОЛЕРАНТНОСТІ ТА ГУМАНІЗМУ В ДОКУМЕНТАХ ПЕДАГОГІЧНИХ З'ЇЗДІВ (КІНЕЦЬ ХІХ — ПОЧАТОК ХХ ст.)

У статті розглядаються проблеми толерантності та гуманізму, що порушувалися на освітянських з'їздах, конференціях, нарадах кінця ХІХ — початку ХХ ст. Порушуються питання про правове становище вчителів, викладачів та студентів вищих навчальних закладів, про об'єднання вчительства, станові і національні обмеження, дискримінацію жінок, бюрократизм управління вищою освітою.

Ключові слова: толерантність, гуманізм, з'їзд, дискримінація, бюрократизм.

Полікультурний простір сучасної вищої освіти має своєю стратегічною метою гідний вхід багатонаціональної України у світове співтовариство. Саме сфера освіти, і тільки вона, може сприяти взаєморозумінню між націями, народами, конфесіями, тільки у діалозі культур народжується розуміння спільності людської природи, спільності цінностей і цілей, народжується уявлення про людство як єдиний і унікальний феномен.

Толерантність у всі часи вважалася людською чеснотою. Це поняття формувалося впродовж багатьох століть, і процес продовжується до сьогодні. Принципами терпимості та поваги до оточуючих керувалися ще давньогрецькі філософи. Толерантність яскраво представлена і в ідеях гуманізму.

Звертаючись до історії становлення та розвитку толерантності, не можна обминути таке культурно-освітнє та громадське явище, як педагогічні з'їзди кінця ХІХ — початку ХХ ст. Вони стали трибуною, на якій висловлювалися думки про стан освіти, про гостру необхідність її суттєвого поліпшення, зближували науку, передові педагогічні ідеї та практику, акцентували увагу громадськості на цілій низці існуючих проблем в освіті і змушували уряд та суспільство вживати відповідних заходів щодо їх вирішення.

Проблеми гуманізму та громадянського виховання неодноразово розглядалися на освітянських з'їздах кінця ХІХ — початку ХХ ст., якими керували М. Бунаков, Д. Тихомиров, М. Корф, В. Водовозов, В. Вахтеров та ін. У науковій традиції того часу важливими для розвитку ідеї толерантності стали праці Г. Сковороди, І. Барвінського, М. Пирогова, К. Ушинського, Д. Писарева. Істинним гуманізмом пронизана публіцистична та педагогічна спадщина Б. Грінченка, В. Сухомлинського, С. Русової.

У сучасній педагогіці та філософії різні аспекти проблеми толерантності досліджувалися Г. Баллом, Л. Вишневською, Л. Головатаю, О. Гривою, Н. Кругловою, В. Лекторським, Е. Магометовою, В. Мироновим, В. Тишковим, О. Устименко, С. Хамовою та ін.

Варто підкреслити, що зазначена проблема в контексті рішень педагогічних з'їздів кінця ХІХ — початку ХХ ст. спеціально не досліджувалась, хоча у працях науковців та діячів освіти відмічено існування серйозних напрацювань з питання толерантності. З огляду на це заслуговує на увагу ретельне вивчення та глибокий аналіз накопиченого в документах педагогічних з'їздів цього періоду цінного педагогічного досвіду з проблем толерантності та гуманізму з метою актуалізації набутого прогресивного досвіду та окреслення перспектив його творчого використання в сучасних умовах гармонізації суспільства.

Згідно з визначенням Декларації принципів толерантності (підписана 16 листопада 1995 р. в Парижі 185 державами — членами ЮНЕСКО), толерантність — «пошана, ухвалення і правильне розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, наших форм самовираження і способів виявлення людської індивідуальності». Це визначення передбачає терпиме ставлення до інших національностей, рас, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших думок, національного або соціального походження.

У цьому контексті дослідження історії розвитку вищої освіти України (кінець ХІХ — початок ХХ ст.) становить значний науковий, пізнавальний та практичний інтерес. Структура вищої школи досліджуваного періоду була складною за кількісними і якісними показниками, що постійно змінювалися під впливом об'єктивних чи суб'єктивних факторів. Основу структури вищої освіти склали державні навчальні заклади, система яких сформувалася переважно до кінця ХІХ ст. На початку ХХ ст. темпи розвитку державних вузів сповільнилися. Повноцінному функціонуванню і розвитку системи вищої освіти заважали станові та національні обмеження, дискримінація жінок, охоронні настанови уряду, бюрократизм управління, залишкове фінансування.

Усі зазначені питання розглядалися на з'їздах, нарадах, конференціях. Так, у грудні 1902 — січні 1903 р. в Москві відбувся перший Всеросійський з'їзд представників товариств взаємодопомоги особам учительського звання. У більшості доповідей порушувалися три основні питання: про правове становище вчителя; про задоволення духовних та інтелектуальних потреб учителя; про об'єднання вчительства, яке є «найнадійнішим засобом для накреслених завдань» [1, 65—66]. Українські діячі були найактивнішими учасниками усіх загальноросійських педагогічних заходів.

У червні 1905 р. відбувся фінсько-петербурзький з'їзд Всеросійської учительської спілки. У його роботі взяла активну участь Софія Русова, яка пізніше згадувала: «В принципах згодились: вимагати національної

школи для кожного народу, піднесення народного учителя в економічному й інтелектуальному його становищі та більшій його незалежності від адміністрації. Після довгих дискусій ухвалено, щоб учительство брало участь в тогочасній боротьбі за конституцію» [2, 35–36; 3, 1]. Через київську газету «Громадська думка» С. Русова звернулася із закликом створити національну спілку вчителів — і наприкінці травня 1906 р. в Києві була створена організація під назвою «Всеукраїнська спілка вчителів» [4; 5]. На установчих зборах цієї організації були присутні С. Черкасенко, В. Доманицький, В. Дурдуківський, С. Єфремов та ін. Організатором зборів виступив Б. Грінченко. Було ухвалено статут, програму й тактику спілки, обрано делегатів на III Всеросійський учительський з'їзд.

І хоча у 1909 р. Всеросійська учительська спілка розпалась, але українські діячі не припинили свою діяльність [6; 7]. У 1910 р. був створений перший український педагогічний журнал «Світло», який висвітлював роботу численних з'їздів, які в той час проходили в Україні та Росії. Зокрема, Всеросійського з'їзду з освіти жінок, організованого Російською лігою рівності жінок у грудні 1912 р.

У період, що розглядається, питання жіночої вищої освіти постало дуже гостро. Склад студентства жорстко регулювався за ознакою статі. Університетський статут 1863 р. не давав жінкам права вступати до вищих навчальних закладів. Позбавлені можливості одержати вищу освіту на батьківщині, жінки змушені були навчатися у зарубіжних університетах, переважно у швейцарських.

Уряд, знаходячись під тиском громадських сил, що вимагали розширення доступу жінок до вищої освіти, визнав за необхідне піти на поступки. Так, було дозволено відкривати жіночі навчальні заклади у вигляді вищих курсів, головним чином педагогічних та лікарських.

Але практика дозволів тривала не довго. Період контрреформ 80–90-х рр. XIX ст. привів до припинення прийняття на курси і до фактичного їх закриття. Лише на початку XX ст. було знято заборону на відкриття приватних навчальних закладів (1905 р.), що викликало бурхливе зростання громадських і приватних жіночих курсів університетського і медичного, а також педагогічного профілю.

У травні 1908 р. Рада Міністрів рекомендувала новому міністру народної освіти А. Н. Шварцу відновити «законний порядок» у прийомі абітурієнтів до вищих навчальних закладів, а також розглянути фактичний стан справ з вільними слухачками. Циркуляром від 16 травня 1908 р. було заборонено приймати жінок в університети. Такі заходи спричинили скорочення кількості жінок-слухачок більш ніж на 50 %. Відсіялися ті, хто не мав свідоцтва про благонадійність і дозволу на проживання поза смугою осілості. Жінки, які були залишені на навчання як виняток, почувалися настільки безправними, що виявилися фактично усуненими від систематичних занять. До 1917 р. державна вища школа складалася переважно із суто чоловічих навчальних закладів. Проблема жіночої державної освіти так і не була вирішена.

В українському суспільстві кінця XIX ст. актуальними стали вимоги утвердження принципу рівності при вступі до університету. Посилювалося розуміння того, що країні потрібні освічені люди в усіх галузях народного господарства і різноманітних сферах суспільного і духовного життя. І якщо й далі, згідно з офіційними настановами, приймати до університетів лише осіб з привілейованих і заможних родин, то це гальмуватиме розвиток освіти в цілому і заважатиме посісти провідне місце серед країн Європи.

Одним з основних критеріїв регулювання соціального складу українського студентства другої половини XIX ст. на практиці залишався віросповідально-національний аспект. Вища школа в Україні, як і в інших регіонах Російської імперії, була російською за мовою викладання і призначалася насамперед для молоді православної віросповідання, елітних прошарків суспільства. Сприятливі умови для отримання університетської освіти створювалися для вихідців з панівних станів росіян, натомість обмежувалися можливості для «іногородців». До іногородців імперський уряд відносив і представників корінного етносу України, і поляків, і євреїв. Все це, безумовно, не сприяло розвитку української нації, гальмувало процес творення української інтелектуальної еліти.

Особливо відверту дискримінаційну політику царський уряд провадив стосовно євреїв. Вочевидь негативним було ставлення до намагань єврейського населення посісти панівне становище у деяких сферах життя суспільства, зокрема в торгівлі, медицині, управлінні.

Царський уряд намагався стримати вплив єврейської молоді до українських і російських університетів. У липні 1887 р. міністр народної освіти І. Д. Делянов видав циркуляр про відсоткову квоту для євреїв у навчальних закладах: 10 % — у межах осілості; 5 % — поза її межами; 3 % — у столицях [8, 9–10]. Після заворушень 1899–1901 рр. ця норма була ще більше обмежена.

Нестерпними і образливими для багатьох студентів були політична недовіра та поліцейський нагляд за їхнім навчанням і життям, що починалися вже з процедури вступу до університету. Абітурієнт повинен був подати довідку з місцевого поліцейського відділку про свою політичну благонадійність, а також витяг зі шкільного кондуїту про свою поведінку. Ставши студентом, юнак отримував вхідне свідоцтво, яке поновлювалося кожні півроку після внесення плати за навчання.

Іншим обов'язковим документом був «вид на проживання», який надавав право мешкати у місті, де навчався його власник. Право пересування студента було мінімальним. Навіть поїздка до батьківського дому вимагала дозволу безпосереднього керівництва. Від'їзд студента погоджувався з поліцейською дільницею.

У приміщеннях університетів були спеціальні працівники, які стежили за студентами з метою виявлення їхніх «недозволених зборищ».

Студенти підкорялися суворому відомчому регламенту. Вони були зобов'язані давати письмову обіцянку виконувати все, що від них вимагатиме керівництво. «Жодне заперечення, міркування і непослух не може припускатися», – говорилося в постанові «Про заходи щодо поліпшення побуту медико-хірургічної академії» [9, 9–11].

Для багатьох студентів роки навчання в університеті були дуже складними не через труднощі оволодіння знаннями, а переважно через проблеми матеріальні. Висока плата за навчання, яка постійно зростала, була бар'єром для бідних абітурієнтів і слугувала надійним засобом реалізації політики становості вищої освіти.

При всіх трьох українських університетах працювали спеціальні товариства допомоги студентам. У 1891 р. в Києві за зразком аналогічного товариства в Санкт-Петербурзі почало діяти, а в 1893 р. офіційно затвердило статут Товариство допомоги колишнім вихованцям Київського університету. Кошти Товариства складали внески його членів (не менше 3 крб на рік чи одноразового внеску не менше 100 крб), пожертвування.

Досить поширеною формою допомоги злидніним студентам українських університетів були публічні лекції, які читали професори і викладачі на їх користь, незважаючи на принизливі і дуже ускладнені формальності, через які вони мали щоразу проходити, щоб отримати дозвіл на публічні виступи [10]. Але таким чином вони могли допомогти грошима, у лікуванні, у пошуках дешевого житла небагатьом студентам. Останні намагалися самі вирішувати власні проблеми, розвивали в своїх колективах почуття солідарності та взаємодопомоги. З'явилася досить ефективна форма взаємної підтримки – земляцтва.

Проте влада негативно ставилася до створення та розвитку земляцтв. Адміністрація всіх рівнів боялася цих гуманних об'єднань. У боротьбі за громадянську гідність, проти поліцейського насильства студенти українських університетів застосовували різні форми протесту, серед яких були масові сходки, спільні антиурядові акції, бойкотування занять, листівки та відозви, сатиричні вірші на адресу правителів.

Таким чином, дослідження історії розвитку вищої освіти у документах з'їздів, конференцій, нарад, що відбувалися наприкінці XIX – на початку XX ст., становить значний науковий, пізнавальний та практичний інтерес. Воно дає можливість відтворити цілий зріз суспільного життя, показати складності та суперечності зазначеного історичного періоду загалом, визначити місце вищої школи у політичному, економічному та культурному житті тогочасного суспільства.

Визначаючи перспективні шляхи розвитку вищої школи, не можна ігнорувати історичний досвід функціонування вітчизняної університетської освіти. Адже освіта України має гуманістичний характер і ґрунтується на принципах толерантності, на культурно-історичних цінностях українського народу, його традиціях і духовності.

ДЖЕРЕЛА

1. *Василевич В.* Шаг за шагом (К истории объединения народных учителей) / В. Василевич. – М.: Тип. П. П. Рябушинского, 1914. – 82 с.
2. *Русова С.* Українські земства в справі заведення народної освіти / С. Русова // Світло. – 1911. – Кн. 3. – С. 35–36.
3. На педагогических курсах // Последние новости. – 1913. – № 2061. – 5 июня. – С. 1.
4. *Гавриш Р. Л.* Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865–1919 рр.: дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / Р. Л. Гавриш. – Полтава, 1998. – 196 с.
5. *Копиленко Н. Б.* Участь С. Русової у роботі громадянсько-просвітницьких об'єднань кінця XIX – початку XX ст. / Н. Б. Копиленко // Педагогічна спадщина Софії Русової і сучасна освіта: наук.-метод. посіб. / за ред. В. Г. Слюсаренка, О. В. Проскури. – К.: ІЗМН, 1998. – 196 с.
6. *Вдовенко В. В.* Початковий всеобуч в Україні: успіхи та проблеми, уроки історії / В. В. Вдовенко // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. – Вип. 49. – Серія: Педагогічні науки. – Кіровоград, 2003. – Ч. II. – С. 16–20.
7. *Сафонів С.* Матерьяли до вчительських з'їздів / С. Сафонів. – Одеса: Одесполіграф, 1924. – 33 с.
8. ЦДІА України, м. Київ. – Ф. 707. – Оп. 87. – Спр. 6800. – Арк. 9–11.
9. НР РДБ. – Ф. 169. – Оп. 61. – Спр. 30. – Арк. 3
10. ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 830. – Спр. 31. – Арк. 1–38; Оп. 836. – Спр. 26 – Арк. 1.8; Ф. 385. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 52, 73, 76.

В статье рассматриваются проблемы толерантности и гуманизма, затронутые на съездах работников образования, конференциях, совещаниях конца XIX – начала XX в. Затрагиваются вопросы о правовом положении учителей, преподавателей и студентов высших учебных заведений, об объединении учителей, сословных и национальных ограничениях, дискриминации женщин, бюрократизме управления высшим образованием.

Ключевые слова: толерантность, гуманизм, съезд, дискриминация, бюрократизм.

In this the article deals with the problem of tolerance and humanism at the pedagogical conferences. The questions of legal status of teachers, lecturers and students of university, teachers association, class and national restrictions, women's discrimination, educational bureaucracy are discussed.

Key words: tolerance, humanism, congress, discrimination, bureaucracy.